

УДК 821.161.2

*Галина Авксентьєва***ПОЕТИКАЛЬНІ ВИМІРИ РОМАНУ
В. ДОМОНТОВИЧА «ДОКТОР СЕРАФІКУС»**

У статті здійснено аналіз поетикальної парадигми роману В. Домонтовича «Доктор Серафікус». Досліджено жанрову специфіку твору, розкрито психологізм та філософізм роману, з'ясовано місце пейзажу в системі поетики тексту.

Ключові слова: поетика, роман, системний підхід, жанр, психологізм, екзистенційно-психологічний роман, пейзаж.

В статье анализируется своеобразие поэтики романа В. Домонтовича «Доктор Серафikus». Исследована жанровая специфика, психологизм, философизм произведения, определена роль пейзажа в системе поэтики текста.

Ключевые слова: поэтика, роман, системный подход, жанр, психологизм, экзистенциально-психологический роман, пейзаж.

The multilevel analysis of the poetical paradigm of V. Domontovych novel «Doctor Seraphikus» is realized in the article. The genre specific of writing is analyzed, psychology and philosophism of the novel's text are exposed, and also the place of landscape in poetic system is studied out.

Key words: poetics, novel, systematic approach, psychology, existential-psychological novel, landscape.

Пошуки сучасного літературознавства спрямовані на розкриття феномену майстерності окремо взятого письменника, окремо взятого тексту. Тому дослідження художнього твору, рис його поетики і сьогодні залишається досить продуктивним аспектом аналізу.

Щодо проблем поетики маємо цілий ряд теоретичних розвідок (Аристотель, Н. Буало, М. Довгалевський, О. Веселовський, В. Домбровський, Ю. Тинянов, Б. Томашевський, Д. Лихачов, М. Поляков та ін.) та конкретних досліджень поетики творчості окремо взятого письменника. Так, поетику раннього П. Тичини досліджував Г. Клочек («Душа моя сонця наміряла...»: Поетика «Сонячних кларнетів» П. Тичини), М. Гуменний – поетику прози О. Гончара («Поетика романного жанру Олесья Гончара: проблеми типологій»), С. Михида – поетику драматургії В. Винниченка («Конфлікт у дра-

мах Винниченка: Змістові домінанти і поетика»), В. Агеєва досліджувала поетику В. Домонтовича («Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича») та ін.

Літературознавець Ю. Ковалів, визначаючи термін «поетика», наголошує, що це «наука про систему зображально-виражальних засобів у письменстві та будову літературних творів» [10, с. 233]. На думку науковця Г. Клочека, «компонентний аналіз» поняття «поетика» показує, що воно містить такі постійні смисли: 1) «художність», 2) «система творчих принципів», 3) «художня форма», 4) «цілісність», «системність», 5) «майстерність письменника» [8, с. 11]. Дослідники Г. Клочек та М. Кодак стверджують, що вивчення поетики художнього твору дає можливість застосувати системний підхід до аналізу тексту [9, с. 10; 8, с. 10]. Професор М. Гуменний веде мову про системно-типологічний підхід, який дає можливість «...глибше зрозуміти особливості поетики романів письменника, самотутність і оригінальність його творчої манери, дозволить виявити генезис романних жанрових форм, поглибити наше уявлення про його жанрову систему» [4, с. 7]. Літературознавці наголошують, в першу чергу, на необхідності розгляду художнього твору як системи. А механізм реалізації кожен дослідник конкретизує по-своєму. «Художній твір як системно-цілісне утворення осмислюється лише за умови виявлення функціональності системотвірних чинників, закорінених у біографію митця, в особливості його художнього мислення тощо. Врешті-решт, кожний твір є частиною творчого контексту митця і творчого контексту епохи — ознайомлення з ними сприяє його глибшому розумінню», — наголошує Г. Клочек у монографії «Поетика візуальності Тараса Шевченка» [7, с. 29]. Різні підходи дослідників при аналізі художнього тексту дають підстави для варіативності складових поетики окремо взятого твору.

Мета статті передбачає детальний аналіз поетики роману Віктора Домонтовича «Доктор Серафікус», який посідає чільне місце у творчості письменника. У творі письменник порушує злободенні проблеми як суспільства, так і окремої

особистості, серед яких найголовнішими є проблеми кохання, урбанізації, сучасного мистецтва, людини як гвинтика суспільства, самотності, проблема руйнування ідеалу ціннісної людини. Винуватцем цих проблем, на думку письменника, є науково-технічний прогрес, який згубно впливає на духовний розвиток людини, перетворюючи її на робота з автоматизованими рухами, через що людина втрачає зв'язок з природою, навколишнім світом.

Соломія Павличко визначала прозу В. Петрова як інтелектуальну, бо «інтелектуалізм був домінантою модернізму й художньої культури ХХ ст. в цілому. Інтелектуальний роман є, як правило, модерним романом зі своїм особливим дискурсом... Література заглиблювалася в ті проблеми, які пробувала вирішити філософська наука, додаючи до цього свій настрій... В українському випадку автори, крім того, просто тікали від дійсності у філософські питання. Філософствування на абстрактні теми наприкінці 20-х виявилось єдиним способом говорити правду» [11, с. 213]. Дослідниця вказує на інтелектуалізм як рису поезики та показник жанрової специфіки модерного роману. Щодо жанрової своєрідності роману, то її визначають по-різному: інтелектуальний [11, с. 213; 2, с. 242], любовний роман [11, с. 226; 1, с. 241], твір-застереження [6, с. 349], екзистенціальний роман [3, с. 31], роман про стиль [1, с. 241] та ін. Загалом, маємо приклад модерного роману, жанровими ознаками якого є інтелектуалізм, урбанізм, мотив гри, звернення до образотворчого мистецтва, новий образ жінки, яка розвінчує патріархальне стереотипне мислення, заглиблення у психологію героїв.

До того ж твір В. Домонтовича «Доктор Серафікус» можна окреслити як екзистенційно-психологічний роман. Адже автор детально зображає філософські пошуки та внутрішні почуття і переживання своїх героїв. Найважливішою рисою поезики роману є саме екзистенціалізм, домінування мотивів відчуження від суспільства, самотності, нудьги, страху, порожнечі, абсурдності життя. Для екзистенціальних текстів важливими є проблеми творчості, тому не випадково у центрі уваги автора перебувають науковець Серафікус, художник

Корвин, актриса Вер, що мріє написати унікальний роман про кохання.

Про екзистенціальну сутність персонажів Домонтовича свідчить їх відчуження від суспільства. Це виразно можна продемонструвати на прикладі доктора Серафікуса, в образі якого автор малює дивакуватого професора, який сторониться людей, бо після спілкування з ними він «повертається додому менше людиною» [5, с. 61]. Це відчуження від світу людей Комаха намагається компенсувати грою на піаніно, але це також не вдовольняє його, а навпаки ще більше пригнічує. Найважливіший екзистенціальний образ-домінанта — це нудьга, що проймає весь простір існування персонажів. Їх постійно мучить відчуття беззмістовності життя, внутрішньої тривоги й незадоволення власним існуванням [3, с. 31].

Визначальну роль у романі «Доктор Серафікус» відіграють засоби психологізму, серед усього розмаїття яких можна виділити психологічний портрет, пейзаж, сни, марення, спогади, рухи, міміку, жести, невласне пряме мовлення, яке у романі набуває форми щоденникових нотаток доктора Серафікуса. За допомогою зазначених прийомів автор розкриває психологію героїв, їх почуття, роздуми, внутрішній стан. Віктор Домонтович досліджує взаємини героя із соціумом, враховуючи психологічні чинники: інтелектуальний розвиток, емоції, інтуїцію, свідомі і підсвідомі поривання людини.

Непряме внутрішнє мовлення є одним із засобів розкриття внутрішнього світу героїв. Заглиблюючись у себе, у своє внутрішнє «я», герой твору з'ясовує свою справжню суть. Прикладом такого непрямого внутрішнього мовлення у романі виступають щоденникові записи Комахи. Вперше він занотує до свого щоденника роздуми про Ірцю (дівчинка п'яти років): «Записано: «Ірця раціоналістка. На світ вона дивиться спокійно, врівноважено й тверезо. Вона не заперечуватиме існування водяних, але фантастичними уявленнями вона оперуватиме з цілком тверезою логічною послідовністю» [5, с. 42]. Щоденниковий запис виконує характеротворчу роль стосовно Комахи та Ірці. Про людину, яка веде нотатки та щоденник, можна сказати, що вона замкнена в собі. Це оди-

нак, у якого мало друзів, з якими можна було б поділитися своїми роздумами, або ж ці нотатки настільки є інтимними, що він не хоче ділитися ними ні з ким. Таким був і Серафікус: відлюдкуватим одинаком, який занотовував у щоденник найпотаємніші думки та почуття. Внутрішній світ протагоніста розкривається через листи до Вер, у яких чоловік зізнається у своїх почуттях. Листи деякою мірою нагадують нотатки. Фактично лише на папері Комаха може виразити свої почуття. Так йому легше, ніж говорити з людиною віч-на-віч, дивлячись один одному в очі. Він не міг призвичаїтись говорити Вер те, що йому хотілося, тому «...Серафікус записував те, що він сказав би Вер. Записуючи свої уявлені розмови з нею, розмови насамоті з собою, він ховав ці свої нотатки десь між паперами і ніколи не читав їх Вер і не перечитував сам. Це були безмовні діалоги, де брала участь тільки одна особа, діалоги, що оберталися на монологи, це були письмовні монологи Серафікуса себе з собою, ніби з Вер» [5, с. 159].

Пейзаж також відіграє значну роль у розкритті настроїв та переживань героїв. Психологічний пейзаж перебуває у гармонії з внутрішнім станом героїв. «Мінливо-млявий» пейзаж Києва протиставляється «ясності та прозорості» Кам'яця, а «рожеве мерехтіння заходу» можна співвіднести з душевним станом Корвина та Вер, які, на відміну від Комахи, здатні щось відчувати, переживати, закохуватись. Сприйняття пейзажу дає чітке уявлення про внутрішній стан героїв. Уже на самому початку роману автор подає такий пейзажний образ: «Мінливо й мляво перебігають світлі струмки по великій круглій фонтанній мушлі. Зміна білявих струмків в абстрактних арабесках тіней розбиває увагу своєю безпредметністю. Перебіг тіней, падіння бризок, плюскіт води символізують для Комахи усталений спочинок на півгодини в скверіку, коли він, напрацювавшись у бібліотеці, повертається додому» [5, с. 19]. Такими же «млявими» та сірими видаються і будні, і свята для Комахи, який, занурившись з головою у свої «виписки», має змогу відпочити лише ввечері біля фонтана під плюскіт води. Так відпочиває він кожного разу, не змінюючи програми та свого маршруту.

Наступний пейзажний образ повністю відтворює психічний стан Серафікуса: «Спека спадала і від річки віяло свіжою прохолодою. Почувався південь: у такому теплому повітрі вистигає виноград. Комаха дивився на викривлені лінії цієї сухої, спаленої сонцем, зелено-брунатної місцевости, і його охоплювало почуття спокою й ясности, як прозорий і ясний був вечір. Він дихав легко й глибоко. Він почував себе безтурботним і радісним» [5, с. 95]. Чи не вперше за весь час Серафікус відчувається спокійно, впевнено, можна навіть сказати щасливо. Так на нього подіяла зміна місця перебування. Якщо у Києві «мінливо і мляво перебігають світлі струмки по круглій фонтанній мушлі» [5, с. 19], то у Кам'янці «його охоплювало почуття спокою й ясности, як прозорий і ясний був вечір» [5, с. 95].

Діаметрально протилежно сприймає оточуючий світ художник Корвин: «За річкою, за містом, над горами здійснялась гієратична чинність опрозорення міста: громади кам'яниць кучерявилися в золотому диму, в легких безшумних рухах вони линули назустріч пінявим хмарам, і рожеві кармінні хмари пірнали в глибинну порожнечу річкового скла. В рожевому шумуванні заходу ось-ось, здавалось, усе потече повз землю в безмежність нескінченних просторів» [5, с. 90]. Пейзажний образ досить яскраво відтворює захоплення Корвиним Вер. Оригінальним є використання автором рожевого кольору, який у наведеному пейзажі домінує, адже він символізує заміряність, радість, закоханість. Отож молодість Корвина та Вер цілком протиставляється «млявості», «усталеності» Серафікуса.

В. Домонтович майстерно використовує прийом сну для передачі внутрішнього стану головного героя. Сон у романі має таємний зміст, адже розкриває приховані бажання професора. Суть бажання полягає в тому, щоб народити собі дитину без участі жінки та мати змогу про когось піклуватися. Парадокс цього бажання полягає саме в тому, що народження дитини неможливе без жінок, яких доктор Серафікус сторониться, боїться, замкнувшись у власному світі, в якому іншій людині, а особливо жінці, немає місця: «Бажання, сховані й

притлумлені вдень, прокидаються вночі. У нічних снах вони набувають реальності, й людина пізнає нарешті те, що поза цим, може, назавжди лишилося б для неї невідомим і неуявленим. Коли б люди не бачили снів, може, вони ніколи не довідались би про те, що існує. Тільки у снах розкривається справжній сенс наших бажань» [5, с. 34]. Раніше бажання доктора не виходили за межі курсів, лекцій, наукових робіт, нотаток, виписок, карток, книжок, студентських доповідей. Він навіть не замислювався над тим, чого хоче сам, до чого прагне. Його існування перетворилося на суцільний автоматизований процес без будь-яких бажань, мрій, сподівань і аж раптом «...несподівано для нього прокинулось незнане досі бажання, бажання — мати дитину! Можливо, воно ніколи б не постало в ньому, коли б не виявилось так ясно й різко в примарах баченого сну. Сон розбуркав те, що досі було притуплене, сховане в глибинах його істоти! Сон підказав бажання, перетворивши його уже на задалегідь завершене переживання» [5, с. 35].

Актриса Вер для того, щоб побачити сни, відвідує кіно. У розмові з Корвиним вона про це згадує неначе побіжно, але її слова мають глибокий емоційний підтекст. «Після павзи Вер додала:

— Я ходжу в кіно, я роблю це, щоб бачити потім сни. Ви, Корвине, певно, не вмієте настроювати себе на сни. Ні? А я вмію! У мене є цікавий задум для повісти: описати не сам роман, перипетії кохання, а лише ті сни, що їх бачать закохані. Сни повторюються. Вони лясотивні, й мотиви снів заступають зміни й подробиці любовних пригод. Це був би надзвичайно цікавий роман» [5, с. 77]. Поетично-мрійна натура жінки розкривається через уміння навіювати сон та прагнення написати «надзвичайно цікавий роман».

Також підсилюють психологічну характеристику персонажа і спогади. Згадуючи розмову з Тасею, Комаха втрачає рівновагу розпланованого, розміреного життя: «Розмова з Тасею мала для Комахи несподівані наслідки. Його рівновагу порушено й спокій знищено. Його дні, ночі, думки, мрії, бажання, години праці й години спочинку були з того часу отруєні» [5, с. 56]. Серафікус почав ревнувати її до чоловіків,

які до неї приходили, уявляв себе поряд з нею, як читатиме з нею книжки, розмовлятиме, ходитиме до театру. Але жодного кроку не зробив для того, щоб втілити свої уявлення і мрії у життя. Він ще більше замикався у свій панцир самотності, боячись реального світу.

Унікаючи зустрічей з Тасею «...він (Комаха. — Г. А.) ніколи не дивився на неї, при зустрічі щось невиразно мурмотів і швидко ховався за дверима. Завжди дивився вбік» [5, с. 56]; «Комаха промурмотів невиразно, що йому незручно працювати при відчиненому вікні...» [5, с. 123]; «Ніяковіючи, розгублюючись, втрачаючи під собою ґрунт, захлинаючись у прикрій для нього самого своїй неухважній нечемності, він просив прощення...» [5, с. 134]. Такими характеристиками автор прагне показати сором'язливість, ніяковість, стурбованість, замкнутість Серафікуса серед чужих, а особливо серед жінок.

Письменник активно використовує і непрямі форми втілення психологізму. До них належать рухи, міміка, жести, які наочно розкривають внутрішній стан героїв у напружених ситуаціях. Так, рухи доктора Серафікуса «чіткі та скупі» [5, с. 143], як у робота, але вони подобаються Вер. Міміка обличчя яскраво передає страх, розгубленість, розпач: «Очі її (Вер. — Г. А.) були широко розкриті, ніби в стражданнях породіллі» [5, с. 136].

Зайві рухи або погляди в сторони, а не на співбесідника, під час спілкування свідчать про хвилювання, невпевненість у собі. Так поводить ся і Комаха: «Серафікус починав думати про годинник і стрілку. Він нервував. Він обвинувачував себе в настирливості. Він бачив, що Вер нудьгує й жде. Йому було прикро» [5, с. 147]. На відміну від нього, Вер поведилася напрочуд легко та впевнено: «Вер пудрилась, підфарбовувала губи, натягувала капелюх. Комаха подавав їй пальто й течку» [5, с. 147]. Сам по собі сором'язливий, відлюдкуватий одинак, Серафікус боявся найбільше того, що Вер його покине. Тому він ще більше хвилюється та ніяковіє в її присутності, чекаючи найстрашнішого моменту.

Автор використовує іронію, даючи надлюдині Серафікусу прізвисько Комаха. Саме воно показує ницість, дріб'язковість

людського життя, належність до якогось тваринного, а не реального людського життя: «Химерною вигадкою лишався для Комахи давній міф, повторений у пам'ятках усіх віків і всіх народів, про чоловіків, що кохають жінок. Він не припускав, щоб за цим мітом ховався будь-який реальний зміст. Чи не треба було ці перекази тлумачити алегорично?» [5, с. 56]. Комаха заперечує навіть міф про кохання.

В. Домонтович досить оригінально відтворює початок ХХ ст. у романі не за допомогою опису історичних або політичних подій, а через визначні досягнення тогочасного світового та українського мистецтва. З цією метою у романі використано інтертекстуальні елементи: згадки про книги («Історія мистецтва» Грабаря, книга про Джорджа Брамеля Барбе д'Оревільї, «Червоне дерево» Пільняка); театральні вистави («ДжیمیХігінс», «Машиноборці» в постановці «Березоля»); малярські полотна (Пікассо, Кандинського, Шагала, Клеє); художні та мистецькі течії початку ХХ ст. (філологізм, експресіонізм, кубізм, супрематизм) та ін. Текст насичений історичними та мистецькими алюзіями на різні епохи, стилі, літературні, музичні, живописні твори.

Отже, твір В. Домонтовича «Доктор Серафікус» є новаторським модерним романом, поетику якого визначають такі риси, як інтелектуалізм, жанровий поліфонізм, екзистенціалізм, психологізм, іронічність, урбанізм, інтертекстуальність та ін. А майстерно дібрані різноманітні прийоми розкриття внутрішнього стану героїв вказують на Домонтовича як на майстра психологічного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеєва. — К.: Факт, 2006. — 429 с.
2. Білокін С. Відображення соціологічних, культурологічних та психологічних концепцій початку ХХ ст. в інтелектуальному романі В. Петрова-Домонтовича «Доктор Серафікус» / С. Білокін // Вісник Львівського університету. Серія «Філологія». — Львів, 2008. — Вип. 44, ч. 1. — С. 242–247.

3. Гірняк М. Існування на межі, або екзистенціалістські умонастрої у прозі В. Петрова-Домонтовича / М. Гірняк // Слово і час. — 2007. — № 8. — С. 29–39.
4. Гуменний М. Х. Поетика романного жанру Олесь Гончара: проблеми типологій: Монографія / М. Гуменний. — К.: Акцент, 2005. — 240 с.
5. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту / В. Домонтович-К.: Критика, 1999. — 380 с.
6. Загоруйко Ю. Віктор Петров (Домонтович) / Ю. Загоруйко // Історія української літератури ХХ ст. : У 2 кн. / Під ред. В. Г. Дончика. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 1. — С. 347–351.
7. Клочек Г. Поетика візуальності Тараса Шевченка: Монографія / Г. Клочек. — К.: Академвидав, 2013. — 256 с.
8. Клочек Г. Так що ж таке поетика? / Г. Клочек // Поетика / За ред. В. С. Брюховецького. — К., 1992. — С. 5–16.
9. Кодак М. Поетика як система : літературно-критичний нарис / М. Кодак. — Луцьк: Твердиня, 2010. — 176 с.
10. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. — К.: Академія, 2007. — Т. 2. — 624 с.
11. Павличко С. Інтелектуальна проза Петрова і Підмогильного / С. Павличко// Павличко С. Теорія літератури. — К.: Основи, 2002. — С. 213–232.

Стаття надійшла до редакції 24 березня 2014 р.